

Voormalige zeepfabriek De Adelaar in Wormerveer gered

Maura Huig

Inleiding

Het aan de Zaan gelegen dorp Wormerveer heeft al ruim een eeuw een blikvanger die vanuit de wijde omtrek zichtbaar is: de zeepfabriek met bovenop de voormalige watertoren het reusachtige beeld van een adelaar met uitgespreide vleugels. Op dezelfde plek stonden achtereenvolgens twee zeepfabrieken met een adelaar op het dak: één fabriek uit 1896 die verbrandde in 1906 en snel daarna werd vervangen door het nu nog bestaande pand genaamd De Adelaar.

Zoals de meeste oude fabrieksgebouwen, heeft De Adelaar zijn oorspronkelijke functie allang verloren. De zeepfabricage maakte in de loop der jaren plaats voor de productie en verwerking van allerlei chemische stoffen totdat in de jaren zestig de productie naar een andere lokatie werd overgebracht. De Adelaar werd alleen nog gebruikt als opslagruimte voordat het pand uiteindelijk leeg kwam te staan. Plaatsing op de voorlopige provinciale monumentenlijst in 1988 kon voorkomen dat de toenmalige eigenaar De Adelaar liet slopen. Sindsdien zijn diverse onderhandelingen gevoerd en initiatieven genomen om het gebouw te restaureren, verbouwen en herbestemmen, maar tot voor kort zonder resultaat aangezien over de verdeling van de kosten geen akkoord kon worden bereikt. De Adelaar dreigde ondertussen alsnog aan leegstand en achterstallig onderhoud ten onder te gaan. Maar inmiddels lijkt het tij gekeerd. Onlangs werd bekend dat de financiering van de restauratie, waarvan de kosten worden geschat op 8 miljoen gulden, in principe rond is. Hoe de restauratie en herbestemming vorm krijgen, zal overigens nog moeten blijken. In ieder geval is er genoeg aanleiding om aandacht te schenken aan dit bijzondere fabrieksgebouw.

In vakkringen was al bekend dat De Adelaar één van de vroegste Nederlandse voorbeelden is van de toepassing van een (niet-dragend) betonskelet. In 1998 is in opdracht van de vereniging Zaan Industriële Erfgoed (ZIE, voorheen MBTZ) een onderzoek uitgevoerd naar fabrieksarchitectuur in de Zaanstreek uit de periode 1850-1940.¹ Mede dankzij dit onderzoek is nu veel meer bekend geworden over de architecten van het pand, J.P.F van Rossem en W.J. Vuyk. In dit artikel zal de nadruk liggen op de architectuur c.q. architecten van het pand. Voor uitgebreidere informatie over de bedrijfsgeschiedenis kan verwezen worden naar de artikelen van J. Schipper en S.A. Hoogterp (zie de literatuur in de noten).

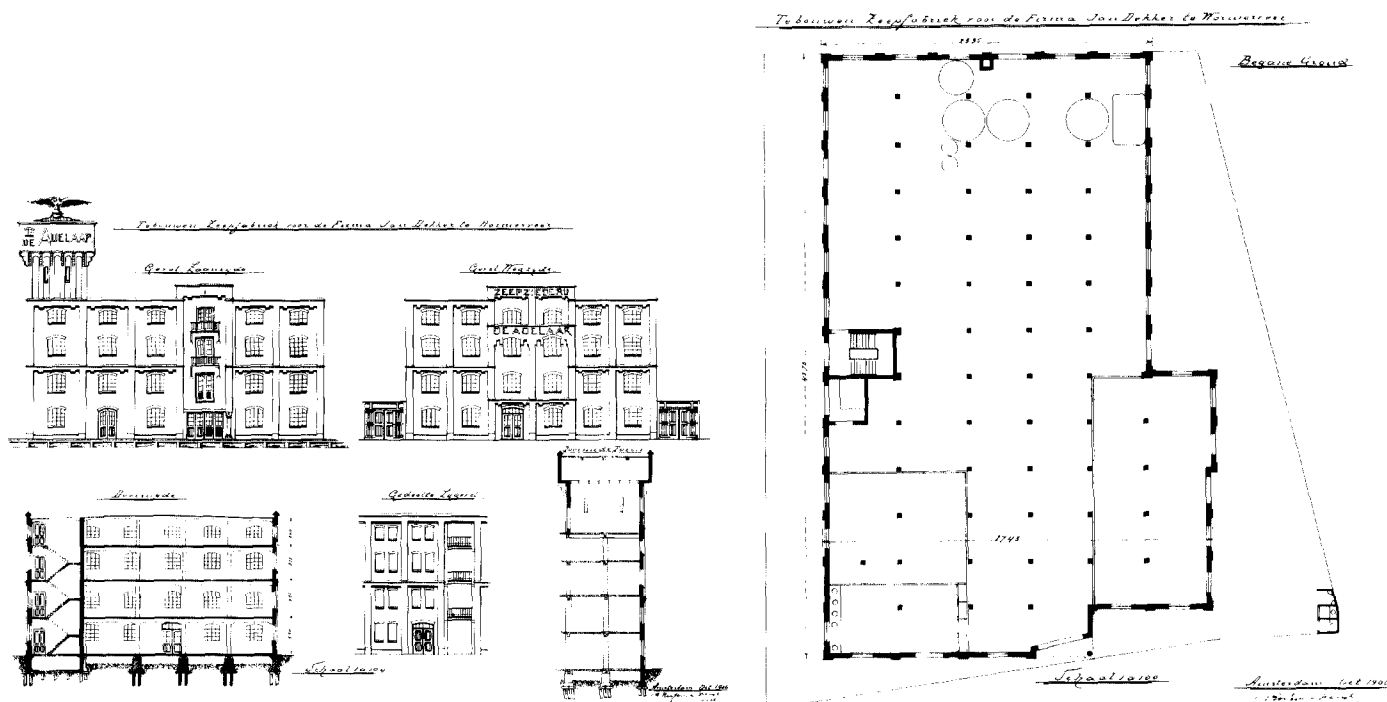
De onderneming van Dekker van 1885 tot 1906

De geschiedenis van De Adelaar begint in 1885, toen Jan Alexander Dekker (1842-1901), telg uit een Zaanse ondernemersfamilie, zijn zaken besloot uit te breiden met de fabricage van zeep.² Deze vond aanvankelijk plaats in een houten pakhuis en later in een klein stenen pand genaamd De Adelaar aan de Zaandijkerweg in Wormerveer. De productie verliep zeer eenvoudig: op een met turf gestookt fornuis stond de ketel en zowel de roerinrichting als de zwengelpomp werden met de hand bediend. Aangezien er nog weinig bekend was over de chemische processen die tijdens het “zeepzieden” plaatsvonden, verliep de beginperiode van Dekkers zeepziederij met vallen en opstaan. Het kwam voor dat de productie mislukte en dat vervolgens het pakhuis vol stond met bedorven zeep. Gaandeweg nam de kwaliteit echter toe en werd naast zachte zeep ook harde zeep geproduceerd.

Het onderkomen aan de Zaandijkerweg werd al vrij snel te klein en Jan Alexander Dekker liet daarom in 1893 de architecten Van Rossem en Vuyk uit Amsterdam een nieuwe fabriek ontwerpen. Deze verrees achter het bestaande pand, aan de kant van de Zaan. De uitbreiding telde in eerste instantie drie

Afb. 1. De Adelaar uit 1896 met op de achtergrond de eerdere uitbreiding uit 1893 (met vlag) en – nog net zichtbaar – het eerste fabrieksgebouw bestaande uit twee bouwlagen plus een pannendak. (foto Gemeente-archief Zaanstad)

Afb. 3. Het ontwerp uit oktober 1906 van Van Rossem en Vuyk voor de herbouw van De Adelaar. In de vrijwel symmetrische gevel aan de wegzijde zijn niet-doorlopende en ten opzichte van elkaar verspringende waterlijsten toegepast. (afdrukken privé-collectie J. Schipper)

bouwlagen (later vier) onder een plat dak en had een toegang in de noordelijke, vijf travéeën tellende zijgevel. Het is echter onduidelijk hoe de gevel van drie travéeën aan de kant van de Zaan er precies heeft uitgezien.

In 1896 volgde een aanzienlijke uitbreiding. Het nieuwe gedeelte, dat vrijwel naadloos aansloot op de eerdere uitbreiding, reikte tot de Zaan. Tesaamen telden de uitbreidingen aan de noordkant tien en aan de zuidkant elf travéeën. In verband

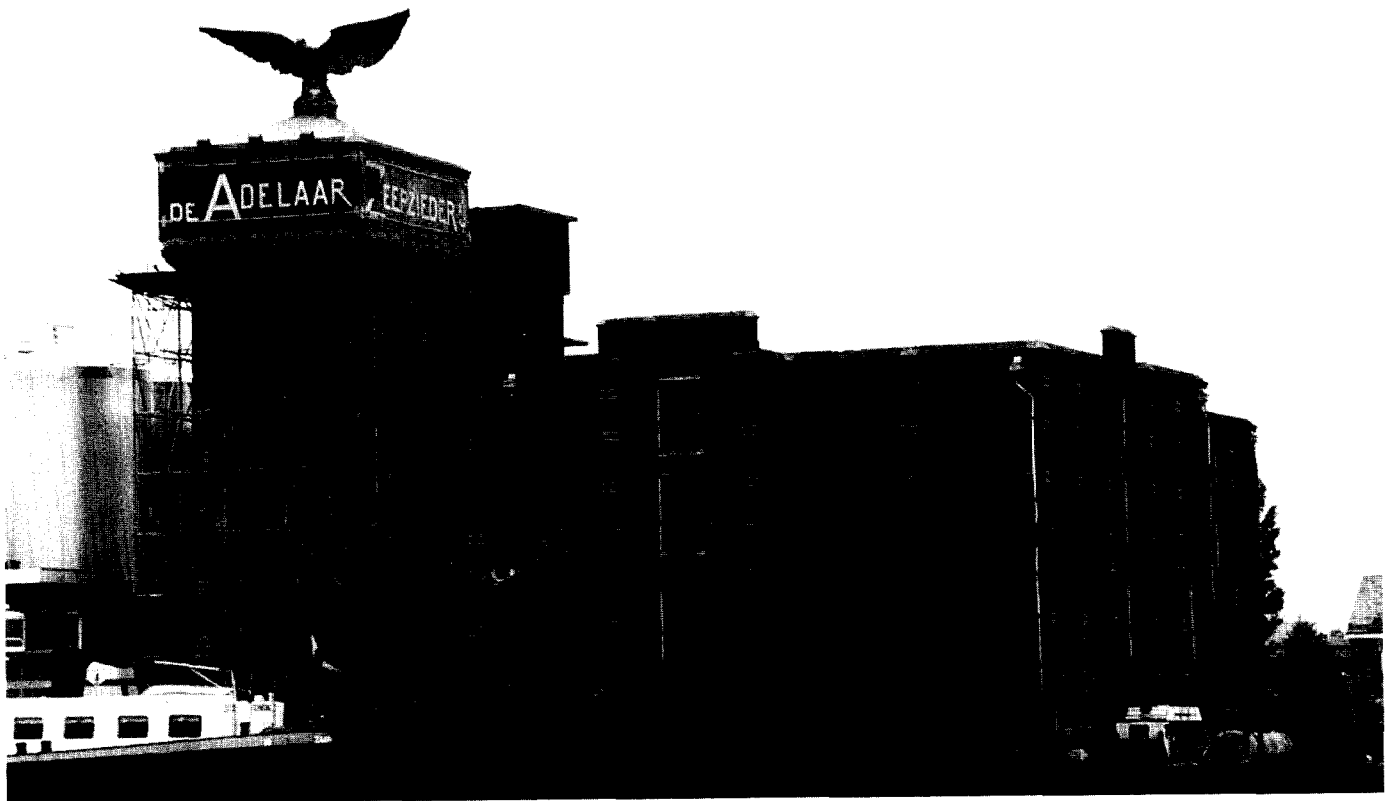
met de schuine begrenzing van het perceel versprong de gevel aan de Zaan halverwege. De gevelbekroning van het vooruit-springende linker gedeelte bevatte de tekst "STOOMZEEP-ZIEDERIJ". Bovenop de kroonlijst prijkte het beeld van een wereldbol met daarop een adelaar met gespreide vleugels en een ring in de snavel. Op afbeelding 1 zijn zowel de uitbreidingen uit 1893 en 1896 als het eerste stenen gebouwtje zichtbaar.

In de namiddag van zondag 5 augustus 1906 ging de gehele fabriek in vlammen op (afbeelding 2). Door de aanwezigheid van allerlei brandbare grondstoffen als olie, hars en traan woedde het vuur zo hevig dat al een uur nadat de brand was ontdekt, de muren aan de Zaanzijde en het beeld van de adelaar "met donderend geraas" neerstortten. Uit de wijde omtrek kwamen nieuwsgierigen (ramptoerisme bestond ook toen al) de ondergang van De Adelaar aanschouwen.³

De firma Jan Dekker deed er alles aan om de fabriek zo snel mogelijk weer in bedrijf te krijgen. Men stuurde in augustus de klanten zelfs een kaart met daarop – onder een foto van De Adelaar die in lichterlaaie staat – de tekst: "niettegenstaande de mij getroffen ramp, ben ik in staat door genomen maatregelen Uwe orders weder als gewoon uit te voeren". De firma, inmiddels geleid door de drie zonen van Jan Dekker, kocht een stuk grond ten zuiden van de verbrande fabriek, zodat het vloeroppervlak van de nieuw te bouwen fabriek met 40% kon worden vergroot.⁴ Het ontwerp, door de vaste architecten Van Rossem en Vuyk, was in oktober 1906 gereed (afbeelding 3).

Afb. 2. De restanten van De Adelaar na de brand van 1906. In het midden één van de zeepketels. (foto Gemeente-archief Zaanstad)

Afb. 4. De Adelaar anno 1998, gezien vanaf de overkant van de Zaan en vanaf de Zandijkerweg. (foto's Maura Huig)

De Adelaar uit 1906

Voor de bouw van De Adelaar werd voor zover mogelijk gebruik gemaakt van de bestaande fundering van de afgebrande fabriek. Het huidige gebouw vertoont dan ook diverse overeenkomsten met zijn voorganger uit 1893-1896. Zo heeft De Adelaar uit 1906 eveneens een in hoofdzaak rechthoekige plattegrond, met vooruitspringende gedeelten in de noord- en oostgevel en er is wederom sprake van vier bouwlagen onder een plat dak.

Van Rossem en Vuyk pasten ook enkele architectonische details opnieuw toe. De gietijzeren kolom die op de begane grond het risalerende gedeelte aan de Zaan ondersteunt, komt voor in de ontwerpen van zowel 1896 als 1906. Hoewel nauwelijks zichtbaar op de (zwart-wit)foto's van rond de eeuwwisseling, bevatten de lisenen en het onderste deel van de schoorsteen van de fabriek uit 1896 speklagen van waarschijnlijk gele verblendsteen. Bij de versie uit 1906 is eveneens sprake van de toepassing van gele verblendsteen, zoals op afbeelding 4 is te zien.

De herbouw van De Adelaar betekende echter niet dat een kopie van de verdwenen fabriek uit de as herrees: ondanks de gelijkenissen verschillen de twee fabrieken op enkele belangrijke punten van elkaar. Behalve dat het latere gebouw een stuk groter is, bestaat de constructie uit een gewapend betonskelet en dragende bakstenen muren. Hoogstwaarschijnlijk werd hiervoor gekozen in verband met de grotere brandveiligheid, vergeleken met een constructie bestaande uit hout en ijzer. Hetzelfde geldt voor de plaatsing van het ketelhuis en de machinekamer los van de fabriek in plaats van inpandig.

Een andere in het oog springende maatregel is de plaatsing van een waterreservoir op het dak voor de sprinklerinstallatie. Dit was, gezien het brandgevaar, in de fabrieksbouw van rond de eeuwwisseling zeer gebruikelijk, zo niet verplicht (bij het afsluiten van een verzekering). De watertoren van De

Adelaar bevindt zich in de zuidoost hoek en is in totaal zeven meter hoog. De toren bestaat uit een schacht met daarboven een uitstekende reservoirmanteling bedekt met een flauw hellend schilddak, waarop het betonnen beeld van een adelaar met gespreide vleugels. Dit tweede beeld van de adelaar is waarschijnlijk ontworpen door één van de firmanten, Willem Alexander Dekker, die in zijn jeugd boetseer- en tekenlessen volgde bij de Amsterdamse beeldhouwer Pierre Elysée van den Bossche. Het was meteen duidelijk dat er op de nieuwe fabriek wederom een beeld van een adelaar zou komen, aangezien het beeld te zien is op de ontwerptekeningen van oktober 1906. Bij het ontwerp en de constructie van de watertoren moesten Van Rossem en Vuyk terdege rekening houden met het kolossale betonnen gevaarte dat er op geplaatst zou gaan worden.

De architecten:

Jan Paul Frederik van Rossem en Willem Johannes Vuyk

Voor het ontwerp van de uitbreiding in 1893 en ook de latere nieuwbouw van De Adelaar deed Jan Dekker een beroep op de architecten J.P.F. van Rossem (Amsterdam 1854-Amsterdam 1918) en W.J. Vuyk (Purmerend 1855-Den Haag 1918). Hoewel hun bureau in Amsterdam gevestigd was, waren Van Rossem en Vuyk geen onbekenden in de Zaanstreek. Gedurende circa een kwart eeuw (de periode 1889-1915) ontwierpen ze voor een aanzienlijk aantal Zaanse ondernemers fabrieken, pakhuizen, ketelhuizen, kantoren, een machinehal en een graansilo. Ze vormden daarmee geduchte concurrenten van de plaatselijke (aannemer-)architecten.

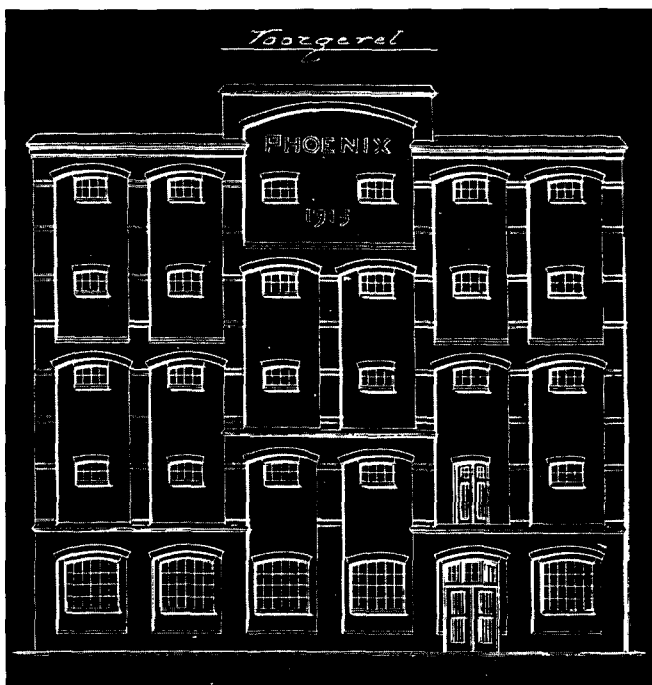
Behalve bedrijfsgebouwen ontwierpen ze in de Zaanstreek één van de herenhuizen aan de rand van het Wilhelminapark in Wormerveer. Helaas heeft deze villa, in 1898 gebouwd voor Adriaan Laan jr., plaats moeten maken voor een appartementengebouw. Het voormalige raadhuis van Koog aan de Zaan (1908), tegenwoordig de huisvesting van een acupunctuurcentrum, is eveneens een ontwerp van Van Rossem en Vuyk. De gemeente Koog aan de Zaan gaf hen daarnaast opdracht voor de bouw van de gemeentelijke gasfabriek in 1909.

Van Rossem en Vuyk begonnen hun bureau waarschijnlijk begin jaren tachtig van de negentiende eeuw. Willem Johannes Vuyk was in 1877 afgestudeerd aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam en had daar les gehad van onder andere August Allebé.⁵ Hij was tijdens zijn studie al actief in het genootschap Architectura et Amicitia, waar hij onder andere diverse lezingen hield.⁶ In 1879, toen hij werkzaam was bij de afdeling Publieke Werken van de gemeente Amsterdam, maakte hij samen met architect A.W. Weismann een reis naar Brussel en Parijs.⁷

Voor zover bekend dateert het eerste uitgevoerde ontwerp van architectenbureau Van Rossem en Vuyk uit 1882. Het betreft het pand Herengracht 395 (hoek Beulingsloot) in Amsterdam. Het betrekkelijk kleine pand valt op doordat een trapgevel is gecombineerd met een torenachtige uitbouw bekroond door een ingesnoerde spits. Ook bij andere ontwerpen

Afb. 5. Een gedeelte van de zogenaamde Zaanwand van Wormer. Geheel links pakhuis Java en rechts daarvan de voormalige rijstpellerij, Hollandia, met klokkentoren. Beide panden zijn door Van Rossem en Vuyk ontworpen en vertonen duidelijke overeenkomsten met De Adelaar. Het complex heeft inmiddels de status van provinciaal monument en biedt onderdak aan kleinschalige bedrijvigheid. (foto Maura Huij)

Afb. 6. Huidige toestand en ontwerptekening van fabrieksgebouw Phoenix in Bodegraven. De vier gevels van het geheel vrijstaande pand aan de Oude Rijn zijn opgebouwd uit verspringende vierkante vlakken bestaande uit lisenen en onderbroken lijsten. De Phoenix is sinds 1996 in gebruik bij cosmeticafabrikant Elida Andreton. (foto Maura Huig, tekening Streekarchief Rijnstreek)

maakten Van Rossem en Vuyk veel gebruik van dergelijke slanke torens, zoals bij cacao-fabriek Blooker (1886) aan de Weesperzijde in Amsterdam, villa Berg en Dal (1888-1890) in Baarn en kasteel Stoutenburg (1888) bij Leusden. De robuuste watertoren van De Adelaar lijkt meer geïnspireerd op een middeleeuwse burcht.

Het oeuvre van Van Rossem en Vuyk (op dit moment zijn ruim 40 werken bekend) getuigt van een grote veelzijdigheid,

zowel wat betreft de bouwtypen waarvoor ze ontwerpen maakten als de stijlen die ze toepasten. Behalve de hiervoor genoemde voorbeelden ontwierpen ze een concertzaal (1883) vlakbij het Vondelpark, circustheater Carré (1887) aan de Amstel, hotel Polen (1890) in de Kalverstraat en diverse woningen en villa's in Amsterdam en 't Gooi. Desalniettemin bestaat ruim de helft van hun werken uit bedrijfsgebouwen, wat vrij uitzonderlijk is.

In hun vroege werk maakten ze gebruik van allerlei elementen uit met name de renaissance, die ze – vaak op geheel eigen wijze – combineerden. Vanaf de jaren negentig ontwierpen ze eveneens een aantal fabrieken die minder uitbundig zijn vormgegeven, zoals de eerste uitbreiding van De Adelaar in 1893. In hun ontwerpen voor zowel woonhuizen als fabrieksgebouwen vlak na de eeuwwisseling zijn “rationele” elementen – in de trant van Berlage en andere tijdgenoten – te herkennen. Het ontwerp voor de Nederlands-Indische Handelsbank (1910-1912) te Amsterdam grijpt daarentegen terug op klassieke voorbeelden, waarmee Van Rossem en Vuyk zich overigens de kritiek van Berlage op de hals haalden.⁸

Eén van hun laatste werken was het ontwerp voor de graansilo (1914) van oliefabriek Duyvis in Koog aan de Zaan, een puur functioneel, geheel betonnen gebouw met paddestoelkolommen. Op het gebied van zowel architectonische stijlen als op constructief gebied waren deze architecten van alle markten thuis.

Overeenkomsten met enkele andere fabrieken van Van Rossem en Vuyk

Eén van de opvallende kenmerken van De Adelaar is de toepassing van onderbroken lijsten in de gevel aan de Zandijkkerweg, een element dat is terug te vinden bij diverse fabrieken van Van Rossem en Vuyk. Voor de firma Bloemendaal en Laan in Wormer, aan de andere kant van de Zaan, ontwierpen Van Rossem en Vuyk – naast enkele zeer fraaie rijstpakhuisen – in 1902 een nieuwe rijstpellerij (afbeelding 5). In feite betrof het een verbouwing van de bestaande fabriek, maar overblijfselen hiervan zijn alleen in het interieur en aan de achterzijde te herkennen. De asymmetrische voorgevel aan de Zaan bevat in het vooruitspringende linker gedeelte onderbroken natuurstenen waterlijsten. Aan de noordzijde van rijstpellerij Hollandia verrees vijf jaar later een nieuw pakhuis, genaamd Java. Java werd ongeveer gelijk met De Adelaar door Van Rossem en Vuyk ontworpen en heeft behalve een betonconstructie ook de kenmerkende onderbroken of verspringende lijsten, in dit geval uitgevoerd als metselwerk met alleen op de hoeken natuurstenen elementen. In de Zaanstreek heeft nog een pakhuis bestaan waarvan de gevels op een dergelijke manier in vlakken waren verdeeld, namelijk pakhuis Rehoboth aan de Westzijde in Zaandam. In 1908 ontwierpen Van Rossem en Vuyk dit pakhuis voor oliefabrikant Adriaan Honig. Het complex Het Hart en De Zwaan, waartoe Rehoboth behoorde, is eind jaren tachtig gesloopt.

Dankzij hun contact met Honig kregen de architecten in 1915 de opdracht een nieuwe fabriek te bouwen voor oliesla-

gerij De Phoenix in Bodegraven, waarvan Adriaan Honig enkele jaren directeur was. Ondanks diverse verbouwingen (waarbij onder andere de gietijzeren ramen werden vervangen) vertoont dit fabrieksgebouw aan de Oude Rijn nog altijd duidelijke overeenkomsten met De Adelaar (afbeelding 6). In Bodegraven hebben de architecten het componeren van gevelvlakken door middel van onderbroken lijsten maximaal doorgevoerd, namelijk bij alle vier de gevels. De lisenen worden, net als bij De Adelaar, geaccentueerd door dubbele lagen gele verblendsteen.

De toepassing van assymetrie en/of onderbroken lijsten in de gevels van fabrieken en pakhuisen hing waarschijnlijk nauw samen met de ontwikkelingen op constructief gebied. Het was rond de eeuwwisseling gebruikelijk geworden om fabriekspanden te bouwen van vier of vijf lagen met grote overspanningen en platte daken. Het was aan de creativiteit van de architecten om te voorkomen dat dit zou resulteren in eentonige massieve bouwwerken. Bij Van Rossem en Vuyk leidde dit tot de hiervoor beschreven oplossingen. Zo slaagden ze erin een aantal zeer herkenbare en persoonlijk vormgegeven gebouwen na te laten.

Bouwkundige staat en behoud van De Adelaar

In 1988 is De Adelaar geplaatst op de (in eerste instantie voorlopige) provinciale monumentenlijst en werd daarmee beschermd tegen sloop. De provincie gaf in het jaar daarop de TU Delft en de TU Eindhoven opdracht om onderzoek te doen naar respectievelijk de bouwkundige staat van de draagconstructie en de herbestemmingsmogelijkheden van het gebouw. De uitkomsten van beide rapporten waren weinig rooskleurig. De conclusie van het Delftse onderzoek luidde dat De Adelaar ronduit in slechte staat verkeerde en dat aanzienlijke maatregelen getroffen moesten worden om het gebouw op termijn te kunnen behouden. De betonconstructie bleek dermate aangetast dat vervanging van de gehele betonnen dakvloer en derde verdiepingvloer onontkoombaar zou zijn. Daarnaast dienden vooral de watertoren en het beeld van de adelaar, waar inmiddels flinke stukken beton vanaf waren gevallen, hersteld te worden. Het metselwerk van de buitenmuren was op diverse plaatsen gescheurd en zou gerepareerd moeten worden.⁹

Het vinden van een nieuwe functie voor het leegstaande gebouw beloofde evenmin een gemakkelijke onderneming te worden. Gezien de ligging op een bedrijventerrein, in de nabijheid van allerlei opslagtanks, is bijvoorbeeld een woonfunctie uitgesloten. Het ontbreken van voldoende daglicht in het gebouw bemoeilijkt een herbestemming tot kantoorruimte, aldus enkele conclusies uit het rapport van de TU Eindhoven.¹⁰

Door allerlei bedrijfsmatige veranderingen (De Adelaar wisselde diverse keren van eigenaar) en gesteggel over geld, kwam er de afgelopen tien jaar niets terecht van een restauratie en herbestemming. Onlangs werd echter bekend dat de benodigde 8 miljoen voor de restauratie in principe bijeen is. Het bedrijf Loders Croklaan, de huidige eigenaar van De

Adelaar, is bereid 4 miljoen gulden bij te dragen in de restauratiekosten. Uit het Kranenburg-fonds van de provincie Noord-Holland is 3,2 miljoen beschikbaar gesteld, de gemeente Zaanstad draagt een half miljoen bij afkomstig uit het stadsvernieuwingsfonds plus een extra bedrag van 3 ton.

Hoewel de restauratieplannen zich nog in een voorbereidend stadium bevinden, is al wel duidelijk dat De Adelaar geen publieksfunctie zal krijgen. Het voorstel om er een chocolademuseum in te vestigen, als een soort aanvulling op de verderop gelegen Zaanse Schans, is definitief van de baan. Het gebouw blijft in gebruik bij eigenaar Loders Croklaan en krijgt waarschijnlijk een sobere casco-restauratie.

* Met dank aan J. Schipper, Amsterdam en drs. Thea Overmars, Heiloo.

Noten

- 1 M. Huig en J. Schipper, *Stenen bedrijfsgebouwen in de Zaanstreek in de periode 1850-1940*, ongepubliceerd voorlopig rapport, oktober 1998.
- 2 S.A. Hoogterp, 'De Adelaar te Wormerveer' in: *Nederlandse Historiën*, februari 1994, pp. 3-30.
- 3 'Gemengde berichten-Grote brand te Wormerveer' in: *Algemeen Handelsblad*, 6 augustus 1906, p. 1.
'Uit de provincie' in: *Algemeen Noord Hollandsch Nieuws en Advertentieblad*, 11 augustus 1906.
- 4 J. Schipper, 'De zeepziederij De Adelaar te Wormerveer' in: *Met Stoom* nr. 6/7, mei 1991 pp. 25-35.
- 5 Rijksarchief Noord-Holland, archief van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten 1870-1987, nrs. 90:175 en 90:204.
- 6 J. Schilt en J. van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia*, Rotterdam 1992, pp. 48-56.
- 7 A.W. Weismann, 'Herinneringen van A.W. Weismann' in: *Jaarboek Amstelodamum*, nr. 42, p. 111.
- 8 M. van Rooy, *Een circus van steen*, Amsterdam 1996, p. 97.
- 9 A.J. Hogeslag en L.G.W. Verhoef, *Onderzoek bouwtechnische staat van de draagconstructie van bedrijfsgebouw De Adelaar te Wormerveer*, Delft 1989, p. 1.
- 10 Ed. Schulte, *Onderzoek naar de herbestemmingsmogelijkheden van gebouw De Adelaar te Wormerveer*, Eindhoven, juni 1989, p. 24.